
Т.В.Гайдай, канд. екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розкрито генезис та подальшу еволюцію теоретичних визначень категорії "інституція", здійснено порівняльний аналіз її сучасних інтерпретацій представниками основних течій інституційної економічної теорії.

Зростаюча в останні роки актуалізація інституційної економічної проблематики є переконливим свідченням посилення впливовості та авторитету інституційного напрямку економічної теорії у світовому та вітчизняному науковому середовищі.

Наукова адаптація, популяризація та подальша активна розробка інституційних економічних проблем (методологічних, теоретичних, прикладних) була розпочата на пострадянському просторі такими російськими ученими, як О.Аузан, А.Олейнік, О.Шастітко, Р.Капелюшников, Р.Нурєєв, О.Нестеренко, В.Полтерович, О.Московський, В. Вольчик, Ю. Латов, А.Тарушкін, О.Іншаков, Д.Фролов та ін. В Україні плідну розробку інституційних проблем трансформаційної економіки здійснюють такі вчені, як С.Архієреєв, А.Гриценко, В. Дем'янов, П.Ещенко, В.Лагутін, І.Малий, В.Мандибур, А.Маслов, О.Нестеренко, Ю.Павленко, С.Панчишин, О.Прутська, Р.Пустовіт, В.Тарасевич, О.Чаусовський, В.Якубенко, О.Яременко та ін. Увагу тих, хто працює у даному науковому напрямі, також не можуть не привертати цікаві теоретичні розробки в галузі інституційного економічного аналізу, які становлять зміст публікацій відповідної тематичної рубрики фундаментального фахового видання "Економічна теорія".

Разом з тим не можна не помітити, що одночасно у вітчизняній економічній теорії сформувалась своєрідна кон'юнктура "мода" якщо не завжди на реальну інституційну проблематику, то, однозначно, – на інституційну термінологію. Аналіз економічної літератури останніх років засвідчує масове тиражування у назвах багатьох публікацій таких термінів, як "інститути", "інституції", "інституційні чинники", "інституційні аспекти". Але при цьому часто інституційна термінологія використовується лише як засіб поверхового кон'юнктурного осучаснення тексту, його категоріального забарвлення. Далеко не поодинокі випадки, коли ці поняття вживаються не у відповідності з їх реальним економічним змістом.

Це, на наш погляд, ставить проблему термінологічної коректності та категоріальної узгодженості інституційних досліджень. Її розв'язання потребує більш ретельного наукового обґрунтування економічного змісту категоріаль-

ного апарату інституційного економічного аналізу. Передусім йдеться про конкретизацію економічної сутності таких базових категорій, як "інституція" та "інститут", встановлення адекватності їх вживання реальному економічному змісту, в чому і полягає мета даної публікації. Її основними дослідницькими завданнями є з'ясування теоретичного змісту економічної категорії "інституція" у контексті еволюції інституційної теорії, здійснення порівняльного аналізу її сучасних інтерпретацій представниками інституційного напрямку з урахуванням його зростаючої структурної диференціації, нарешті – критичний аналіз існуючих проявів термінологічної неузгодженості при вживанні даної категорії у вітчизняній економічній теорії.

1. Вихідна категорія інституціоналізму

Введення в науковий економічний вжиток інституційної термінології відбувалось у процесі становлення інституційного напрямку економічної теорії на межі XIX–XX століть. Початок було покладено виходом у світ програмної статті засновника раннього інституціоналізму американського вченого Т.Веблена "Чому економіка не є еволюційною наукою" (1898).

Генезис раннього традиційного інституціоналізму (в літературі також іменованого "старим"), з якого розпочався розвиток даного напрямку, відбувався синхронно в США та країнах Західної Європи. Є реальні підстави вважати, що наприкінці XIX – на початку XX століття і в українській економічній думці також простежувалось формування інституційної спрямованості теоретичних досліджень (М.Бунге, Д.Піхно, М.Туган-Барановський, М.Зібер, М.Соболев, В.Желєзнов, В.Левитський та ін.)¹. Значною мірою це було обумовлено потужним теоретико-методологічним впливом основного джерела протоінституційної наукової традиції – німецької історичної школи. На жаль, повноцінний генезис вітчизняного інституціоналізму був перерваний, блокований і згодом викоренений тими наслідками, які мали для економічної науки події 1917 року. У цілому ж у світовій економічній теорії інституціоналізм у першій третині XX століття перетворився на самостійний науковий напрям. У США він фактично лишався домінуючим до 1940-х років.

Назва "інституціоналізм" укорінювалася в науковому вжитку поступово. Цьому сприяло розгортання тривалої та масової дискусії про "інституційні підстави до економічної теорії", відкритої у 1918–1919 роках американським інституціоналістом Уолтоном Гамільтоном на сторінках фахового журналу "Американське економічне ревю".

Саме інституція як вихідна категорія інституційних досліджень дала початок назві однойменного наукового напрямку – інституціоналізму. *Інституція – це основний об'єкт дослідження, центральна категорія та аналітичний інструмент інституційної теорії.*

¹ Див. детальніше: Гайдай Т.В. Інституційна спрямованість економічних поглядів М.Х.Бунге // Микола Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2005. – С. 82–97; Гайдай Т.В. Інституційні аспекти теоретичної спадщини Київської політекономічної школи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – Вип. 74. – К., 2005. – С. 12–16.

Введення категорії "інституція" в економічний науковий ужиток було розпочато піонерами традиційного інституціоналізму. Слід звернути увагу на те, що і Т.Веблен, і У.Гамільтон, і Дж.Коммонс та інші у своїх працях вживали єдиний економічний термін "institution" – інституція. У Веблена йшлося про "економічне дослідження інституцій" ("An Economic Study of Institutions"), у Коммонса – про інституційну економічну теорію ("Institutional Economics" – праця 1934 р.). Саме термін "інституція" став загальноновживаним серед їх численних наступників та послідовників.

Певну рацію має твердження про те, що в подальшому в інституційній економічній теорії термін інституція втратив ключову роль, зберігши своє значення переважно в якості вказівки на етимологічну основу назви в цілому напрямі². Але при цьому неодмінно слід зауважити, що насправді цей процес мав тимчасовий характер. У 50-70-х роках ХХ століття термін інституція на певний час виходить з активного наукового вжитку, зберігаючи свою консолідуючо-розпізнавальну та інтегруючу роль переважно в назві даного напрямку. Значною мірою це було обумовлено стрімким розширенням кола об'єктів, а як наслідок – і проблематики інституційних досліджень, переключенням уваги авторів інституційної приналежності на вивчення конкретики множинних проявів суспільної та техногенної трансформації розвинутих ринкових економік в середині та другій половині ХХ століття.

Відновлення і суттєве поширення використання категорії інституція у зарубіжній (так само як згодом і у вітчизняній) економічній теорії та літературі викликані хвилею актуалізації, популяризації та піднесення наукового інтересу до інституційних проблем, що ознаменувала останні десятиріччя ХХ та початок ХХІ століття. Це пов'язано з якісно новим етапом розвитку самої інституційної теорії, який розпочався в останній третині минулого століття і полягав у перетворенні інституціоналізму з порівняно периферійного теоретичного відгалуження економічної науки у достатньо впливовий, потужний і найбільш теоретично розгалужений науковий напрям.

Слід зауважити, що представники всіх наступних течій інституціоналізму – як традиційного, так і нового – також, як і їх попередники, послуговуються єдиним економічним терміном – інституція (institution).

Разом з тим, у вживанні даної категорії спочатку в радянських, а згодом у російських і українських економічних джерелах склався, на наш погляд, ряд типових проявів не тільки лінгвістичної (вербальної), але, що суттєвіше, і змістовної некоректності.

По-перше, як уже зазначалось, з історико-економічних видань радянської доби у сучасну широку економічну літературу перекочувало штучне привнесення *двох економічних термінів* – "інституція" (у сенсі – звичок, звичаїв, неформальних настанов) та "інститут" (у сенсі – формалізованого втілення та офіційного закріплення інституцій).

По-друге, поряд з цим має місце паралельне вживання у всіх відтінках попередніх значень *одного універсального терміну* – інститут. У російських

² Сорокина С. Предисловие. В кн.: Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – С. 6.

економічних джерелах та перекладах зарубіжних праць дотепер поширене вживання цього терміну як цілковитого замінильника поняття інституції (як неформальної, так і формальної). В цій якості даний термін був автоматично запозичений (привнесений) в українські джерела як калька русифікованого вжитку.

Незалежно від первинного економічного змісту, яке вкладалось у поняття інституції засновниками інституційної теорії, сучасні дослідники, особливо з числа тих, хто глибоко не обізнаний з її змістом та методологією, досить довільно оперує обома поняттями, причому часто на свій власний розсуд. Це, звичайно, аж ніяк не прояснює суть декларованих ними "інституційних аспектів" та "інституційних проблем", а лише віддаляє від їх реального змісту.

По-третє, нерідко зустрічається *вербальне ототожнення інституцій* (у масовому вжитку – інститутів) з усіма явищами чи утвореннями, що мають поліморфну структуру, а найчастіше – з поняттям організації.

Неприйнятність усіх цих підходів спробуємо обґрунтувати далі.

2. Інститут чи інституція?

Чи не найперша спроба теоретичної інтерпретації інституції здійснена патріархом американського інституціоналізму Т.Вебленом у праці "Теорія бездіяльного класу" (1899). Повна оригінальна назва цього твору – "The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions" – була у свій час перекладена російською у скороченому вигляді, внаслідок чого втратилась її концептуально і категоріально важлива складова: "Економічне дослідження інституцій".

У цьому зв'язку заслуговує окремого розгляду редакційна коментуюча передмова до російського перекладу даного твору. За радянських часів подібні вступні статті виконували роль ідеологічного канону, зразка подальшої загальноприйнятої інтерпретації наукової творчості того зарубіжного вченого, чия праця перекладалася. Автор передмови С.Сорокіна зауважує таке: "Термін "інституціоналізм" пов'язаний з двома поняттями: "інституція" – настанова, звичай, порядок, прийнятий у суспільстві, та "інститут" – закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону чи закладу. Поділ цих понять достатньо умовний, оскільки у концепціях інституціоналістів вони мають надзвичайно широкий і розмитий зміст"³.

У передмові та далі по тексті російського перекладу недвозначний Вебленівський термін "institution" (зафіксований і в назві цього твору) було перекладено як "інститут". По суті, цим самим відбулась підміна згадуваних понять та безпідставна монопольна інтервенція терміну "інститут" спочатку в радянський, а згодом і в сучасний слов'яномовний науковий економічний ужиток. До речі, підміна не аргументована і не вмотивована. Надалі категоріальні "канони" інституціоналізму було перенесено у тиражовані навчальні та наукові видання радянської доби, звідки і тягнеться "шлейф" термінологічних недоречностей у даному питанні.

Слід зауважити, що внаслідок цього поле застосування першого із згадуваних термінів – інституції – було безпідставно мінімізоване. Через нібито удавану архаїчність він був фактично вилучений з наукового вжитку радянсь-

³ Там же.

кої доби (на той час йшлося про переважно історико-економічну галузь). Його місце монополюючо заступив термін "інститут".

Вольовий відступ від "інституції" як назви, вербального символу основного об'єкту інституційного аналізу, потяг за собою і підміну, збіднення та вихолощення його початкового категоріального змісту. Введення в науковий обіг поняття "інститут" у пропонованому вище сенсі (закон чи заклад) з часом привело до його подальшого переважаючого ототожнення з поняттям закладу, організації. Виникає резонне питання: а що дає існування двох рівнозначних термінів для позначення одного смислу?

Входження англійського терміну "institution" у науковий економічний вжиток у вигляді інституту могло би бути виправдане як варіант мовної адаптації терміну, що у такому сенсі, в принципі, не викликає заперечень. Але, по-перше, для цього немає вагомих підстав. По-друге, в такому разі теоретично і термінологічно необґрунтованим стає паралельне вживання ще одного дублюючого терміну – "інституція". Це категоріальне подвоєння, як зазначалось, згодом було привнесено і в українські джерела, що породило штучну термінологічну неузгодженість та двоїстість.

3. Генезис категоріального визначення інституцій

Перші наукові підходи до категоріального визначення поняття інституції були розроблені основоположниками раннього інституціоналізму – Т.Вебленом, У.Гамільтоном, Дж.Коммонсом та ін.

Уявлення про те, який зміст Т.Веблен вкладав у це поняття, певною мірою дає його програмна праця "Теорія бездіяльного класу: Економічне дослідження інституцій". Принагідно зауважимо, що це, на жаль, єдина праця вченого, яка завдяки перекладу стала доступною широкому колу вітчизняних фахівців. У ній під інституціями (від латинського "institutio" – звичай) Т.Веблен розуміє комплекс звичних способів мислення стосовно відносин між людиною і суспільством, а також загальноприйняту поведінку. Веблен виходив з того, що "інституції – це результати процесів, що відбувались у минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, таким чином, не є цілком відповідними вимогам теперішнього часу"⁴.

Разом з тим у Веблена мова йде не стільки про "підручникову" чіткість категоріального визначення, скільки про первісне *опредмечування інституцій* як нового об'єкту економічного дослідження. Основна увага автором приділялась теоретичному та змістовному наповненню даного поняття. Вчений не стільки конкретизує (уточнює) сутність даної категорії, скільки поступово *розгортає її зміст концептуально та контекстуально*.

Концептуалізація інституцій здійснюється Т.Вебленом упродовж всього руху теоретичного дослідження. Розкриття предметного змісту інституцій розчинено у сукупності інших досліджуваних ним аспектів (аналіз соціально-економічного феномену бездіяльного класу, еволюції влади і власності, суперечностей між інтересами бізнесу та потреб індустріального розвитку тощо). А тому дане поняття набирає змістовної ваги лише у загальному контексті даної праці.

⁴ Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – С. 202.

У своїх пізніших працях Т.Веблен трактував інституції схожим чином. Зокрема, у праці "Місце науки в сучасній цивілізації та інші аспекти" (1919) він пише про них як про "усталені навички мислення, спільні для більшості людей"⁵, наголошуючи, що інституції є продуктом тривалого попереднього історико-соціального досвіду людей. Також Т.Веблен досліджував культурні та психологічні основи певних типів інституцій та історичних еволюційних інституційних змін⁶.

У статті до "Енциклопедії суспільних наук" (1932) представник раннього інституціоналізму У.Гамільтон визначив інституції таким чином: "Інституції – це вербальний символ для кращого позначення низки суспільних звичаїв. Вони означають переважаючий і стійкий спосіб мислення чи дії, який став звичним для групи і перетворився для народу у звичай. У повсякденній мові – це інше слово для позначення "процедури", "загальної згоди" чи "домовленості"; книжною мовою – народні звичаї, так само як і грошова економіка, класична освіта, фундаменталізм та демократія є "інституціями"⁷.

Значний внесок у розробку методологічних основ інституціоналізму здійснив інший представник раннього американського інституціоналізму Дж.Коммонс. Дослідження Коммонса містять теоретичне відтворення нового – правового, юридичного аспекту реалізації інституцій. Він сприяв започаткуванню розрізнення у змісті категорії інституції як неформального, звичаєвого, так і формального, правового, аспектів.

Таким чином, ранні інституціоналісти попри незначні відхилення у відтінках значень під *інституцією* (institution) переважно розуміли сукупність усталених звичаїв, традицій, способів мислення та поведінкових стереотипів індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому. Це – вироблені попереднім соціальним розвитком і успадковані наступними його фазами усталені ментальні та поведінкові зразки, що регулюють, унормовують на звичаєвому та правовому рівні людську взаємодію. Як зазначав у цьому контексті М.Блауг, інституційна теорія містила аналіз звичаїв, які викристалізувались у вигляді економічних інституцій⁸.

Для раннього інституціоналізму категорія "інституція" слугувала своєрідним "тараном" у прориві економічної теорії в галузь міждисциплінарних досліджень, суміжних з іншими суспільними науками. Вона виступила теоретичним засобом включення соціального, історичного та культурного антропогенезу в площину економічної науки (перехід від аналізу "економічної людини" до всебічності, універсумності "соціальної людини"). Як стрижень інституційних досліджень ця категорія втілювала протидію з боку економічної гетеродоксії по відношенню до переважаючої з кінця XIX століття тенденції звуження предмета економічної науки до меж абстрактно-формалізованої "чистої" економічної теорії, декларованої представниками маржиналізму та неокласики.

⁵ Veblen T. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays. – N.Y.: Huesch, 1919. – P. 239

⁶ Ekelund R.B., Hebert R.F. A History of Economic Theory and Method. – 4th ed. The McGRAW – Hill Companies, inc. – N.Y. – 1997. – P. 428

⁷ Hamilton W. Institution. Encyclopaedia of the Social Sciences. – N.Y., 1932. – v. VIII. – P. 84.

⁸ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994. – С. 657.

4. Сучасне категоріальне наповнення змісту інституцій

Попри надзвичайно широку внутрішню структурну диференціацію інституційної теорії, базовим методологічним принципом, який обумовлює ознаки методологічної спорідненості всіх її течій, слід визнати застосування інституційного методу, який базується на використанні *інституції* як головного аналітичного інструменту дослідження, базової складової аналітичних моделей основних течій інституційного напрямку.

Теоретична інтерпретація цієї категорії суттєво еволюціонувала з часів засновників "старого" інституціоналізму. Між тим, існуючим підходам у визначенні даної категорії і раніше, і зараз, за визнанням самих представників інституціоналізму, бракує достатньої чіткості та однозначності, що ускладнює повне узгодження наявних точок зору. На це існує ряд онтологічних та гносеологічних причин, які заслуговують окремого розгляду.

Значною мірою цим обумовлено переважно конвенційне сприйняття представниками інституційного напрямку змісту інституції як об'єкту дослідження. Як правило, в працях, присвячених не проблемам інституційної методології, а окремим теоретичним проблемам функціонування і розвитку інституційної структури суспільства, автори могли цілком задовольнитися попередньо сформованими зразками теоретичного розуміння інституцій. Тому у своїй більшості і не домагались додаткового відточення їх категоріальної чіткості. Достатньо типовим є той приклад, що О.Вільямсон, автор однієї з найбільш фундаментальних монографій даного напрямку – "Економічні інституції капіталізму" (1985), взагалі не дає в ній визначення цього поняття, відсутнє воно і в розгалуженому предметному покажчику до роботи.

Такий стан речей засвідчує Джефрі Ходжсон – автор праці з методології та теорії традиційного інституціоналізму, яка має красномовну назву "Економічна теорія та інституції: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії" (1988). Він визнає, що зараз, через двадцять років після початку роботи над своєю книгою, при більш пізньому критичному погляді теж змушений визнати відсутність у ній адекватного визначення інституцій. Цю прогалину вчений надолужив у передмові до її останнього, російського, видання, підкреслюючи, що проблема визначення інституцій стала предметом тривалої теоретичної полеміки, і повна згода у цьому питанні ще не досягнута. В умовах сучасної популяризації інституційної проблематики дискусія значною мірою виходить за межі вузького кола спеціалістів даної галузі. Саме тому особливу методологічну та теоретичну цінність має розгляд основних підходів до визначення суті інституцій, сформованих найбільш авторитетними представниками провідних течій інституційного напрямку. З огляду на це, зупинимось на деяких з них дещо детальніше.

Активному поверненню у широкий науковий вжиток категорії інституція, а також більш чіткому структуруванню її внутрішнього змісту економічна теорія завдячує новому інституціоналізму. Значний внесок у теоретичну розробку категорії "інституція" у структурі нового інституціоналізму здійснив його провідний представник, засновник нової економічної історії, лауреат Нобелівської премії (1993), автор численних теоретичних досліджень в цій галузі Даглас

Норт. Зміст його теоретико-методологічних новацій у даній проблемі загалом зводиться до такого.

По-перше, у своїй відомій праці "Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки" (1990) Д.Норт визначає інституції як встановлені у суспільстві "правила гри" чи створені людиною обмежувальні рамки, які розглядаються окремо від індивідів та організацій. Вони організують взаємодію між людьми, зменшують економічну невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя, а також передбачають систему механізмів, що забезпечує їх виконання⁹.

По-друге, Д.Норт обґрунтовує і послідовно дотримується розмежування інституцій (норм і правил гри) та організацій (учасників гри), які функціонують у сфері інституційних обмежень. Це більш пізній і зрілий підхід в інституційній теорії, оскільки раніше часом траплялось змішування цих двох понять. В інституційних працях останнього десятиріччя цей підхід отримав визнання і переважające поширення.

По-третє, Д.Норт також увів чітке структурування інституцій на неформальні та формальні. Під *неформальними інституціями* він розуміє існуючі неофіційні, неправові обмеження. До них належать певні традиції, усталені звичаї, неписані кодекси поведінки, господарська етика, культурна спадщина та ментальні стереотипи. *Формальні інституції*, за Нортом, – це офіційні, правові обмеження, які є результатом надання правових рамок інституційним нормам суспільства, тобто їх юридичним закріпленням та відповідним організаційним втіленням.

Останнім часом якісні зрушення в уточненні категоріального змісту інституцій відбулись і в рамках сучасного традиційного інституціоналізму, який наслідує Вебленівську теоретичну традицію. Певним чином це обумовлено впливом теоретичних здобутків нової інституційної теорії як досить успішної конкуруючої дослідної програми. Також відіграли роль тривалі зусилля нової генерації представників традиційного інституціоналізму у зміцненні та вдосконаленні власної дослідної програми, подоланні властивої їй категоріальної нечіткості.

Прикладом теоретичної інтерпретації інституцій представниками сучасного традиційного інституціоналізму є вже згадувана програмна монографія його лідера Дж.Ходжсона "Економічна теорія та інституції: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії". У її першому виданні 1988 року автор дає таке визначення інституції (у рос. перекладі – інституту): "У даній книзі вона визначається як соціальна організація, яка через традицію, звичай чи правові обмеження формує довготривалі рутинізовані схеми поведінки"¹⁰. Під рутинною розуміється стійкість, інертність, малорухливість в історичному часі, постійна відтворюваність звичаїв, традицій та інших елементів неформального інституційного середовища. Цими їх якостями забезпечується генетична спадкоємність набутків історичного та національно-культурного розвитку людських спільнот. Саме завдяки врахуванню цієї довготривалості та рутинізованості, на

⁹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К., 2000. – С. 12.

¹⁰ Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. – М., 2003. – С. 37.

думку автора, відкриваються додаткові пізнавальні можливості практичного застосування даного поняття в теоретичних дослідженнях.

У передмові до останнього, російського, видання своєї книги 2003 року Дж.Ходжсон, критично висловившись щодо незадовільності попереднього визначення інституції, запропонував своє теперішнє бачення змісту даної категорії. Вчений зауважив, що почни він сьогодні знову писати цей твір, у нього з'явилася б спокуса багато чого в ньому змінити, хоча загальна спрямованість аргументації залишилася б такою ж. Це насамперед стосується трактування інституцій. "Особисто я визначаю інституції в основному як *довговічні системи правил, що склалися та укорінилися, що надають структуру соціальним взаємодіям*. Коротше кажучи, інституції суть системи соціальних правил"¹¹. За Ходжсоном, у поняття інституцій включаються, по-перше, як норми поведінки та соціальні конвенції, так і, по-друге, юридичні та формальні правила.

Уважне порівняння інтерпретації інституцій лідерами провідних течій (дослідних програм) сучасного інституціоналізму – Д.Нортом та Дж.Ходжсоном – красномовно свідчить про наявність ознак зближення їх позицій. Це загальне концептуальне бачення інституцій співзвучно підходам більшості представників інституційної теорії.

Одне з найбільш повних визначень інституцій дане англійським вченим Е.Остромом: "Інституції" можуть бути визначені як набори працюючих правил для визнання того, хто має приймати рішення в певних сферах, яких загальних правил слід дотримуватись, яким процедурам необхідно слідувати, яку інформацію слід чи не слід продукувати, які остаточні наслідки матимуть для індивідів ті чи інші їх дії. ... Всі правила містять приписи про те, що заборонено, що дозволено чи як слід діяти. Працюючими правилами є такі, що реально діють, за якими існує контроль та примус щодо їх дотримання у разі, коли індивіди роблять вибір щодо власних дій ..."¹².

Так, Е.Фуруботн та Р.Ріхер, автори узагальнюючої праці "Інституції та економічна теорія. Внесок нової інституційної теорії" (1998), під інституціями так само розуміють набір формальних та неформальних правил, а також спонукальних заходів до їх дотримання¹³.

В.Каспер, автор монографії "Інституційна економіка: соціальний порядок та суспільна політика" (1999), зазначає: "Інституції – правила людської взаємодії, які по можливості обмежують опортуністичну та безладну індивідуальну поведінку, таким чином роблячи її більш передбачуваною і тим самим полегшуючи поділ праці та створення багатства... Терміни "інституція" та "правило" використовуються в даній книзі як взаємозамінні"¹⁴.

Дж.Кемпбелл у монографії "Інституційна зміна та глобалізація" (2004) дає таке визначення основоположної категорії інституційної теорії: "Інституції

¹¹ Там же.

¹² Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 51.

¹³ Furubotn E.G., Richter R. Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics. – The University of Michigan Press. – 1998. – P. 6.

¹⁴ Kasper W. Institutional economics: social order and public policy. – Bodmin, Cornwall, 1999. – P. 30.

є фундаментом суспільного життя. Вони складаються з формальних та неформальних правил, механізмів спостереження (monitoring) та примусу (enforcement) до їх дотримання, а також систем значень, які визначають контекст, в межах якого індивіди, корпорації, профспілки, національні держави та інші організації діють та взаємодіють одна з одною. Інституції є регуляторами, породженими боротьбою та угодами (домовленостями)¹⁵. Дж.Кемпбелл вважає, що інституції відображають ресурси та владу тих, хто їх встановлює, і, у свою чергу, впливають на розподіл ресурсів і влади у суспільстві. "Виникнувши, інституції стають могутніми зовнішніми силами, які допомагають визначати, яким чином люди наповнюють змістом свій світ і діють у ньому. Вони врегульовують конфлікти і таким чином забезпечують стабільність у суспільстві. Без інституцій життя стає хаотичним та складнішим"¹⁶. На думку Дж.Кемпбелла, найбільш переконливим прикладом вагомості регулюючої функції інституцій є згубні наслідки їх швидкої руйнації з падінням комуністичних режимів у східноєвропейських країнах: "Раптове послаблення старих інституцій спричинило величезне безладдя з початком руху цих країн у напрямку капіталізму та демократії. Національні політичні системи були раптово наводнені десятками політичних партій та груп за інтересами, які суперничали за владу у нестійких коаліціях. На економіку напосідали всі різновиди мафії, авантюристів та інших темних осіб, які робили комерцію непередбачено та часом небезпечно. ... В результаті – створення нових політичних та економічних інституцій стало одним з найнагальніших завдань посткомуністичних країн"¹⁷.

Інституційне проектування, дійсно, є одним із визначальних напрямів реалізації трансформаційних змін у вітчизняній економіці. Його складність полягає у масштабності інституційних перетворень, відсутності можливості скористатись власними інституційними зразками, які б пройшли попередній довготривалий природно-еволюційний відбір (як це мало місце у розвинутих ринкових країнах). Мова йде про інноваційний характер інституційного соціально-економічного реформування початку ХХІ століття, складності відбору запозичуваних інституційних зразків, інертності (стійкості) наявних традицій та звичок, а також суперечливому характері адаптації інституційних запозичень до існуючого неоднорідного неформального та формального інституційного середовища. Все вищезазначене актуалізує поглиблену теоретичну розробку інституційної проблематики в системі сучасного економічного знання.

5. Ускладнюючі чинники категоріального визначення інституцій

Разом з тим, аналізуючи як історичний розвиток інституційної теорії, так і її теперішній стан, не можна не визнати реальне існування певних (навіть значних) об'єктивних та когнітивних (пізнавальних) складностей у понятійно-категоріальному сприйнятті та відображенні сутності інституцій. Вони у свою чергу пов'язані з наявністю цілого комплексу специфічних онтологічних та гносеологічних чинників, що ускладнюють теоретичне фіксування та відтворення

¹⁵ Campbell J.L. Institutional Change and Globalization. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004. – Р. 1.

¹⁶ Там же. – С. 21.

¹⁷ Там же. – С. 1.

змістовного наповнення інституцій. Більш повне структурування чи систематизація зазначених чинників потребують окремої розробки, але перший крок у даному напрямі спробуємо здійснити вже зараз.

Вважаємо, що основні *ускладнюючі онтологічні чинники* обумовлені передусім множинністю форм реалізації інституційної будови суспільства, тобто складністю, *поліморфністю* природи самих інституцій як об'єкту наукового дослідження. Цим об'єктивно ускладнюється пізнання та досягнення науковцями однозначності у розумінні їх суті та природи. Поліморфність – існування будь-чого у різних формах. Тобто, *по-перше*, йдеться про множинність форм прояву інституцій. В структурі останніх зазвичай виділяються політичні, правові, соціальні, етно-національні, соціо-культурні, економічні, етичні, моральні, культові, релігійні, звичаєві та ін. норми (правила). *По-друге*, необхідно зауважити, що такий поділ є дещо теоретично спрощеним, оскільки слід вести мову про переплетення, взаємопроникнення, зрощування інституцій. *По-третьє*, мова також йде про можливість одночасної приналежності одних і тих же інституцій до різних сфер соціальної життєдіяльності людини чи суспільства. В цьому також проявляється їх поліморфна природа.

Не менш суттєвим є другий комплекс *ускладнювальних гносеологічних чинників*, пов'язаних, на наш погляд, з особливостями пізнання інституцій як предмету теоретичного дослідження. Серед основних гносеологічних чинників слід назвати наступні.

По-перше, – це теоретико-методологічна специфіка традиційного інституціоналізму як дослідної програми, в рамках якої була розпочата і тривалий час переважно здійснювалась розробка категорії "інституція". Будучи науковою альтернативою (викликом) економічній ортодоксії (неокласиці), традиційний інституціоналізм тривалий час демонстрував нехтування суворою аналітикою, дедуктивним методом, категоріальною чіткістю та витонченістю. Тому праці традиційних інституціоналістів як ранніх (чи "старих"), так і сучасних відзначались аморфністю чи розпорошеністю теоретичної побудови, відсутністю твердого структурного ядра дослідної програми, а як наслідок цього – більшою категоріальною нечіткістю порівняно з іншими напрямками. Тож на категоріальну розробку інституцій суттєвий відбиток наклали ті загальні методологічні вади, які в цілому властиві дослідній програмі традиційного інституціоналізму: розмитість, розпливчатість, відсутність аналітичної витонченості та ін.

По-друге, серед інших факторів тривала недостатня категоріальна розробленість інституцій значною мірою обумовлювалось ігноруванням даної категорії (як і інституційного підходу в цілому) представниками Західної економічної ортодоксії в контексті її загального упередженого ставлення до традиційного інституціоналізму.

По-третьє, – це консервація на тривалий час категорії інституція у початково розробленому вигляді. Річ у тім, що з часів виходу перших праць ранніх інституціоналістів (кінець 1890-х років) і до нової хвилі інституційного відродження (з кінця 1970-х років) в інституційній теорії не відбувалось суттєвих зрушень у розробці категоріальної визначеності інституцій. Протягом цього часу вони *конвенційно* сприймалися виключно інституційно орієнтованою нау-

ковою спільнотою, причому саме на тому рівні розробки, який залишили основоположники традиційного інституціоналізму. Тобто переважно концептуально, а не категоріально. Залишившись у назві напрома, сам термін на тривалий час (1950-70-ті роки) виходить з активного теоретичного вжитку, розчиняючись у предметній строкатості інституційних досліджень.

По-четверте, як наслідок зазначених обставин, суттєві позитивні зрушення у теоретичній та категоріальній розробці інституцій розпочались лише з останньої третини ХХ століття. Це безпосередньо пов'язано з початком інтенсивного наукового розвитку нового інституціоналізму – дослідної програми, що синтезувала раціональні елементи економічної ортодоксії з інституційним аналізом. Загальна актуалізація інституційних досліджень на новій методологічній основі (Р. Коуз, О. Вільямсон, Д. Норт та ін.) загострила науковий інтерес і до центральної категорії інституційного аналізу – інституцій. Під впливом цього також активізувались зустрічні спроби представників нової хвилі сучасного Вебленівського традиційного інституціоналізму (Дж. Ходжсон та ін.) дати чіткіше категоріальне тлумачення інституцій.

Таким чином, до категоріальної інтерпретації інституцій слід ставитись історично і комплексно. Тобто, по-перше, враховувати онтологічну та гносеологічну еволюцію, що супроводжувала розвиток інституцій як елементу соціально-економічного устрою суспільства та власне розвиток інституційної теорії. А також, по-друге, брати до уваги в комплексі весь спектр теоретичних напрацювань різних течій (а відповідно і дослідних програм) інституціоналізму, покликаних поглибити та уточнити розкриття наукового змісту даної категорії.

Узагальнення підходів, що містяться у працях ранніх та сучасних, традиційних і нових інституціоналістів дозволяє зробити висновок про спадкоємність у розвитку їх теоретичних уявлень про природу та економічний зміст інституцій. В процесі еволюції та зближення наявних концептуальних підходів до категоріального визначення інституцій в межах основних течій інституційної теорії сформувалось узагальнене розуміння інституцій, яке полягає у їх розгляді як системи норм і правил, що впорядковують і структурують соціально-економічну взаємодію економічних суб'єктів та соціальних груп. Інституційна структура економіки постає впорядкованим набором інституцій, які вноормовують (визначають правила, стійкі зразки, моделі), координують економічну життєдіяльність суспільства. Вона складається з пануючих неформальних (настанов, традицій, звичаїв) та формальних (правових) норм і правил, в межах яких функціонує відповідний тип економічної системи.

Функціональне призначення інституцій полягає у визначенні рамкових обмежень реалізації економічної мотивації та поведінки господарюючих суб'єктів, економічних виборів, відносин та процесів. Дія правил із санкціями створюють необхідний рівень суспільного порядку, робить економічне життя більш стабільним та передбачуваним. Ефективність функціонування інституцій залежить як від їх якості, так і від загальності та дієвості спонукальних механізмів до їх дотримання.